

УДК 82.0(100)(091)
<https://doi.org/10.33989/2524-2490.2020.32.202446>

КОНЄВА ТЕТЯНА
ORCID 0000-0003-2374-2579
(Полтава) (Poltava)

Place of work: Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
Country: Ukraine
Email: tmixalov@ukr.net

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено спробу представити загальні тенденції літературного процесу в теоретичному аспекті, спираючись на наукові розвідки сучасних літературознавців. Запропоновано визначення поняття, окреслено складники літературного процесу та виявлено чинники, які впливають на його еволюцію. Доведено, що, розвиваючись за своїми внутрішніми законами, література включається в загальну соціокультурну парадигму і її поступальний хід визначають чинники позалітературні – філософські, ідеологічні, соціологічні, психологічні. Водночас висвітлено ракурси багатопланового зв'язку літератури з історичним процесом.

У статті акцентовано й на такій важливій стороні літературного процесу, як взаємодія художньої літератури із загальнокультурними, мовними, ідеологічними, науковими явищами, а також з іншими видами мистецтва.

Для розуміння специфіки літературного процесу в ході аналізу в проблемне поле дослідження було залучено теоретичні напрацювання, присвячені ролі національної системи в ньому. Насамперед з'ясовано її особливості, чинники, які формують національне в літературі, та визначено типологічні основи структури національних літератур.

У статті також виявлено специфіку української ментальності, архетипи нації й концепцію типового образу, що знаходить своє втілення в українському письменстві.

Ключові слова: літературний процес; спадкоємність; взаємовпливи; традиції; новаторство; системна єдність; іманентні закони; соціокультурна парадигма; національна літературна система.

Світова література – духовна скарбниця, де зберігаються нетлінні цінності людства – їхні моральні уявлення, вірування, традиції та звичаї, особливості життя й історії.

Літературний процес, як засвідчує В. Є. Халізов, – це «історичне існування, функціонування й еволюція літератури як у певну епоху, так і протягом усієї історії нації, країни, регіону, світу» (Кожевников, & Николаев (Ред.), 1987, с. 195). Науковець розглядає поняття «літературний процес» двопланово: у широкому й вузькому значенні (як явище країни, регіону, так і світу).

В. Є. Халізов у своїй праці чітко виокремлює також складники літературного процесу. Науковець вважає, що в кожний історичний період він уключає в себе як власне словесно-художні твори, так і форми їхнього суспільного побутування: публікації, видання, літературну критику, читацькі реакції, що знаходять місце в епістолярній літературі та мемуарах. Його висновки стали основою для формування теорії літературного процесу і в українському літературознавстві.

Сучасні наукові студії відзначаються активним зверненням до цієї категорії. Хоча в літературознавстві існують праці, у яких учені виявили й теоретично обґрунтували поняття «літературний процес», визначаючи специфіку цієї літературознавчої категорії, єдність підходів до цього поняття відсутня.

З огляду на це мета статті полягає в розкритті загальних тенденцій літературного процесу та виявлення специфіки національної літературної системи в ньому.

Термін «літературний процес» виникає на межі 20–30-х рр. ХХ ст. і стає широким живим у 60-ті роки. Проте саме поняття формувалося впродовж ХІХ–ХХ сс. у міру осягнення літератури як цілісності, що історично змінюється.

Літературний процес як реальне явище існував уже з початку виникнення писемної літературної творчості в різних регіонах (зокрема в епоху донціональних літератур), однак поняття «всесвітня література» («світова література») могло сформуватися лише в період всеосяжних літературних контактів та синхронного взає-

мообміну націй своїми духовними цінностями, коли стало можливим усвідомлення сукупності різних національних літератур як літератури світового гатунку. «Зараз ми вступаємо в епоху світової літератури, і кожен повинен тепер сприяти тому, щоб прискорити появу цієї епохи», – зазначав класик німецької культури Й. В. Гете в 1827 році, закликаючи співвітчизників ширше знайомитися з іншими літературами, прагнучи зробити світ духовно досконалішим (Еккерман, 1934, с. 348). В 1829 р. у німецькому містечку Веймарі виникло поняття «світова література», яке й обґрунтував Й. В. Гете, бо вважав, що між різними літературами народів світу існує певна єдність, вони мають розбіжності й водночас деякі спільні закони свого розвитку, можуть впливати одна на одну. Поняття «світова література» є системним, оскільки «"багатство конкретного" входить до світового літературного процесу не як сума фактів, які виникають у часовій послідовності або паралельно, внаслідок контактів або незалежно, але у складній динамічній системі (макросистемі), у якій взаємодіють системи меншого діапазону» (Кожевников, & Николаев (Ред.), 1987, с. 70).

Літературний процес у світовому масштабі є часткою суспільно-історичного процесу й залежить від нього, він співвідносний зі стадіями суспільного розвитку людства (міфологічна архаїка, старовина, Середньовіччя, Новий та Новітній часи). Він стимулюється потребою письменників відгукуватися на зрушення в історичному житті, брати участь у ньому, впливати на суспільну свідомість. Проте, як справедливо зауважує І. Г. Неупокоева, «зв'язок світової літератури з історичним процесом виявляється не тільки на всіх етапах її розвитку, але й на всіх її рівнях – у сфері літературних напрямів, жанрів, драматичних колізій, типів сюжету або героя. Саме історією зумовлений такий її важливий феномен, як існування типологічних зв'язків, які встановлюються в літературах різних народів незалежно від наявності в них загального історико-культурного генезису та контактів» (Кожевников, & Николаев (Ред.), 1987, с. 70).

Як бачимо, типологічні зв'язки простежуються на всіх етапах і рівнях розвитку літератури, але якщо типологічно подібні процеси світової літератури виявляють закономірності самого літературного процесу, то генетичні й контактні зв'язки свідчать про нескінченне різноманіття наступності літературного розвитку. Література змінюється в історичному часі передовсім під впливом так званих зовнішніх «поштовхів». Водночас велике значення в її еволюції має наслідування літературних традицій, що й дає підставу говорити про літературний процес як про явище: розвиток літератури володіє відносною самостійністю, у ньому важливі іманентні початки. Наслідування художніх тем, ідей і форм є, однак, похідним від світобачення письменника та виступає як вторинний стимул літературного розвитку.

В. Є. Халізов зазначає, що «види ідейно-емоційного ставлення до життя, що історично повторюються (трагічне й комічне, сатира й патетика), «вічні теми» мистецтва, загальнолюдські моральні й філософські проблеми (добра, істини, краси), а також накопичені століттями художні форми (насамперед жанрові) становлять «фонд спадкоємності», без якого розвиток літературного процесу неможливий» (Кожевников, & Николаев (Ред.), 1987, с. 196).

Знаменно, що література будь-якого періоду – це «сплав» історико-художніх компонентів різного часового походження: деякі з них притаманні лише їй, інші рідняться її з найближчими «попередницями», треті зближують із давніми епохами або з архаїко-міфологічною старовиною. Водночас культурні традиції потрапляють до художнього твору, іноді майже зовсім не торкаючись суб'єктивної індивідуальної пам'яті творців. Найважливіші літературні факти підготовляються віками й існують упродовж значного історичного часу.

І хоча доволі проблематичним є співвідношення між тим, що «повторюється», й тим, що є «неповторним» (унікальним) у літературному процесі, методологічно безперечно, що спільне поміж літературами різних народів та регіонів становить не тотожність, а типологічні аналогії – схожість (подібність) лише відносна. Різноманітність літератур – це неоціненне багатство світової культури.

Важлива риса літературного процесу – взаємодія художньої літератури з іншими видами мистецтва, а також із загальнокультурними, мовними, ідеологічними, науковими спрямуваннями.

Літературний процес – це свого роду рівнодіюча різних «доріг» національних, регіональних літератур, водночас існують його глобальні тенденції: «<...> виділення словесного мистецтва із синкретичної міфологічної й фольклорної творчості, втрата писемністю анонімності, посилення діалогічності художнього мислення, формування особистого, індивідуального авторства, послаблення канонічного початку в жанротворенні (еволюція від народного епосу до роману), становлення психологічної й соціально-історичної конкретності (реалістичності) художнього освоєння життя (Кожевников, & Николаев (Ред.), 1987, с. 196-197).

Інакше кажучи, літературний процес складається з літературних епох, які водночас подібні й відмінні поміж собою, кожна з них містить як добре засвоєні традиції своїх попередників, так і новаторські риси. Його багатство й визначає сплав цих двох початків.

Національна літературна система – це складник літературного процесу. Основними її особливостями науковці вважають «органічний зв'язок з історичними долями народу, який визначає увесь історичний шлях цієї літератури – її зміст, тип розвитку, художню специфіку, роль у світовому літературному процесі; зв'язок з усною творчістю народу; «незамкнутість» розвитку (її відношення до культур та літератур інших країн та народів» (Кожевников, & Николаев (Ред.), 1987, с. 70), тяглість традиції.

Точну й актуальну формулу, що визначає національне в літературі, запропонував М. В. Гоголь: «<...> істинна національність полягає не в описі сарафану, але в самому дусі народу. Поет навіть може бути й тоді національним, коли описує зовсім сторонній світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії, очима всього народу, коли відчуває й говорить так, що співвітчизникам його здається, ніби це відчувають та говорять вони самі» (Гоголь, 1994, с. 261).

Національне зумовлене низкою чинників, насамперед генетичною енергетикою народу, що закладена самою природою, ментальністю народу, що відбивається в духовному світі митців й позначається на їхньому мисленні та творчості. Наступний чинник – це світогляд народу, який формується в процесі пізнання та виявляється в категоріях і формах рідної мови, що поєднує його інтелектуальні, духовні й вольові якості. Ще один – національно-типові характери, виявлені в індивідуалізованих персонажах.

Картина світу, яку створює і в якій живе людина в її ціннісних орієнтирах, що існує тривалий час, незалежно від конкретних економічних і політичних умов, заснована на етнічних нахилах та історичних традиціях, проявляється в почутті, розумі й волі кожного окремого члена суспільства на основі рідної мови та виховання і являє собою частину народної духовної культури, котра створює етноментальний простір народу на певній території його існування. Водночас зауважимо, що картина світу – це не тільки глобальний його образ, що є основою світогляду людини, тобто виражає істотні властивості світу людини внаслідок її духовної та пізнавальної діяльності, але це й світ людської свідомості (колективної чи індивідуальної), світ установлених понять, уявлень і вірувань, параметрів і цінностей, які є орієнтирами існування для окремої особистості чи національного колективу. Поняття «світ» у цьому разі розглядається як симбіоз, гармонійна єдність свідомості й реальності.

Основними чинниками, які утримують цілісність концептосфери нації й визначають пріоритети духовного життя народу, є його національні цінності, які закріплюються в ключових концептах й відтворюються у словесних пам'ятках. Національні цінності, тобто система життєвих позитивних орієнтирів, якої дотримуються представники певної культури, можуть збігатися в носіїв різних етносів, але можуть і відрізнятись.

Досліджуючи модифікації моделей національних літератур, варто виділити незмінні (постійні) типологічні основи їхньої структури – символічну образність, ціннісний аспект, просторово-часові характеристики картини світу, архетипну домінанту образів, пов'язаних із відображенням національної картини світу.

Національна самобутність народу, традиційні духовні цінності, які укорінені у його житті, знаходять яскраве відображення в українській літературі. «Особливість українського письменства зумовлена глибоко органічними чинниками національної психології з її домінантними емоційно-чуттєвими рисами, виявленими у тонкому ліризмі переживань (у піснях), мрійництві, одухотвореності, тяжінні до витонченого естетизму (народні вироби), гармонії (у ставленні до природи), повазі до особистісних інтересів,

до свободи та вічевого права тощо» (Гром`як, & Ковалів та ін., 1997, с. 451). У сукупності такі елементи витворюють «кордоцентризм» («кардіоцентризм»), власне основу української душі, її чільний визначальний принцип, у річищі якого розглядається національна картина світу, розбудовуються відповідні світоглядні настанови й ментальність.

Уперше найповніше формулювання «філософії серця» (кардіоцентризм) спостерігається у вченні Григорія Сковороди: «Истиною людини є серце в людині, глибоке ж серце – одному лише Богу досягне, як думок наших безодня, просто сказати душа, тобто суттєва істота», «сила», поза якою «ми є мертва тінь» (Гром`як, & Ковалів та ін., 1997, с. 709). Документально доведено, що, ототожнюючи «серце» з душею, філософ спирався на Біблію, де воно означає душу й дух, шлях до вищої істини, «вище серце», завдяки якому встановлюється таємний гармонійний зв'язок між речами, «мікрокосмом» та «макрокосмом» тощо. «Серце» постає в національному світобаченні українців (традиції від Києворуської доби) універсальною категорією, втілюючи ідею всеєдності. Зв'язок чуттєвої сфери («кардіоцентризму») з ентузіастичними настановами – специфіка ментальної свідомості нашого народу. Поза «філософією серця» дійсність для українства, як і для інших спільнот, котрі сповідують буддизм чи християнство, позбавлена сенсу, тому виявляє себе через «кардіоцентризм» у різних спектрах життєдіяння – від розмаїтих жанрів фольклору до вищих, інтелектуальних рівнів культури, зокрема літератури, у якій образ «серця» віддавна посідав центральне місце (творчість Т. Шевченка, І. Франка, В. Сосюри, І. Драча, О. Олеся та ін.).

Науковці до архетипів української нації, тобто наскрізних символічних структур (образів), які існують на всіх етапах її розвитку, цілком закономірно відносять «кардіоцентризм» (вся аргументація персонажів і героїв української історії базується на аргументах серця), ідею софійності (мудрість речей: речі і світ – це Божі слова), ідею обоження слова (мова – це не лише спосіб спілкування, це, насамперед, форма культури, якою живе нація, це спосіб мислення і спосіб діяння)» (Кримський, 2017, с. 56).

Концепція типового образу українця в письменстві закроена на національних цінностях, які базуються на вірі в Бога та основних християнських принципах життя. Серед них виокремлюються такі, як любов, милосердя, безкорисливість, правдивість, миролюбність, працелюбність, добродійство та інші чесноти, що є ідеалом.

Українські цінності, які поєднують особистісні характерні риси душевного ладу національної спільноти, та особливості вираження суспільно-громадянської позиції такі: любов, милосердя, чемність, увічливість, шанування батьків, родинні стосунки, рід, любов до рідної землі, праця та працелюбність, народоправство, вільнолюбство.

Поряд із терміном «національне» в літературознавчих працях усе частіше зустрічаємо термін «етноцентризм», тобто властивість людської свідомості сприймати й оцінювати життєві явища крізь призму традицій і цінностей свого народу.

Отже, літературний процес – це, з одного боку, літературне життя певної країни й епохи (у всій сукупності її явищ і фактів), а з іншого – багатовіковий розвиток літератури в глобальному всесвітньому масштабі. Як частка суспільно-історичного процесу він залежить від нього та співвідноситься зі стадіями суспільного розвитку людства. Закономірності літературного процесу найбільш виразно проявляються в боротьбі й зміні літературних напрямів. Важливу роль у розвитку літератури відіграють внутрішні чинники, зокрема спадкоємність, взаємовпливи, традиції, новаторство. Національна літературна система – це частка літературного процесу (у широкому розумінні цього слова) або самостійна система (у вузькому значенні), що розвивається за своїми законами. Її головні особливості: органічний зв'язок з історичними долями народу, який визначає весь історичний шлях цієї літератури – її зміст, тип розвитку, художню специфіку, роль у світовому літературному процесі; зв'язок з усною творчістю народу; «незамкнутість» розвитку (її відносини з культурами та літературами інших країн та народів), тяглість традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 9 т. Москва : Русская книга, 1994. Т. 7: Юношеские опыты. 566 с.
Кримський С. Б. Нації виходять з кризи завдяки культурі, релігії, ідеї державності. *Ільченко В. Грам-матика любови*. Полтава ; Одеса, 2017. С. 55–60.
Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром`як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ : Академія, 1997. 752 с.

Литературный энциклопедический словарь / под. общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева.
Москва : Советская энциклопедия, 1987. 752 с.
Эккерман И. П. Разговоры с Гете. Москва ; Ленинград, 1934. 938 с.

KONIEVA TETIANA

GENERAL TRENDS OF THE LITERARY PROCESS: THEORETICAL ASPECT

In the article the attempt is made to present general tendencies of the literary process in the theoretical aspect, based on the research of modern scholars. The definition of outlined components of the literary process and the factors that affect its evolution are suggested. At the same time, the concept of the literary process is illuminated: allocation of the verbal art of a syncretic of mythological and folk art, the loss of anonymity writing, strengthening the dialogue art of thinking, the formation of personal, individual authorship, the weakening of canonicity in genre creation (evolution from folk epic to the novel), the formation of psychological and socio-historical specificity (realism) is an artistic exploration of life.

It is proved that the evolving according to its internal laws the literature included in the overall socio-cultural paradigm, and its steady course of the extra literature factors as philosophical, ideological, sociological, psychological are determined. At the same time, the angles of the multifaceted connection of literature with the historical process was shown.

The article focused on the value side of the literary process, as the interaction of literature with cultural, linguistic, ideological, scientific phenomena, as well as with other types of art.

Theoretical developments on the role of the national system in it involved to understand the literary process in the analysis of the problem in the field of research. First of all clarified its characteristics, the factors that shape the national literature, and identifies typological framework structure of national literature.

The article also revealed the specifics of the Ukrainian mentality, archetypes of the nation and the concept of a typical image is embodied in Ukrainian writing.

Key words: literary process; continuity; interaction; tradition; innovation; systemic unity; the immanent laws; socio-cultural paradigm; the national literary system.

REFERENCES

- Gogol, N. V. (1994). *Sobranie sochinenii [Collected works]: v 9 t. (Vol. 7: Iunosheskie opyty)*. Moskva: Russkaia kniga [in Russian].
- Krymskyi, S. B. (2017) Natsii vykhodiat z kryzy zavdiaky kulturi, religii, idei derzhavnosti [Nations are coming out of crisis due to culture, religion, the idea of statehood]. In Ilchenko V. *Hrammatyka liubvy [The grammar of love]* (pp. 55-60). Poltava; Odesa [in Ukrainian].
- Hrom`iak, R. T., & Kovaliv, Yu. I. et al. (1997). *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk [Literary reference dictionary]*. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
- Kozhevnikova, V. M., & Nikolaeva, P. A. (Eds.). (1987). *Literaturnyi entciklopedicheskii slovar [Encyclopedic Literary Dictionary]*. Moskva: Sovetskaia entciklopediia [in Russian].
- Ekkerman, I. P. (1934). *Razgovory s Gete [Talking to Goethe]*. Moskva; Leningrad [in Russian].

Отримано 03.12.2019 р.